

Изучение каменного века на Украине (Некоторые итоги и задачи)

Резюме

За последнее десятилетие (1967—1977 гг.) больших успехов добились украинские палеолитоведы. Особенно следует отметить замечательные открытия в двух районах Украины — в Крыму и Закарпатье, где были обнаружены многослойные стратифицированные памятники раннего палеолита. Геологические и стратиграфические данные, комплексы богатых и разнообразных материалов из культурных слоев этих стоянок дают возможность создания единой для территории Украины культурно-хронологической колонки эпохи палеолита начиная с древнейшего времени. Открыты и позднпалеолитические памятники в разных областях республики. Накопление значительного археологического материала позволило глубже осветить материальное производство и духовную культуру кроманьонцев. Получены новые данные о позднпалеолитических жилищах и поселениях, их особенностях в строительных приемах и элементах архитектуры.

Возросло за истекшее десятилетие количество обнаруженных и исследованных памятников эпохи мезолита, что позволяет наметить общую схему их культурно-территориального членения и периодизацию. В частности, мезолитические памятники Украины по составу инвентаря делятся на две культурно-территориальные зоны: южную, степную, или азово-черноморскую, с микролитическими изделиями и северную, или полесско-лесостепную, с микро-макролитическими изделиями. В пределах этих зон известны памятники и мезолитические культуры двух основных периодов — раннего и позднего.

По данным датирования методами точных и естественных наук, начало мезолита Украины в целом относится к X тысячелетию до н. э. На юге эта эпоха заканчивается в середине VI, а на севере республики, видимо, в середине V тысячелетия до н. э.

Исследование новых поселений неолитического времени на Левобережье Украины привело к пересмотру некоторых концепций относительно смены населения в этом районе или переходе от среднего к позднему этапу днепро-донецкой культуры, где в поздннеолитическое время имели распространение памятники типа Засухи. Раскопками на Сейме подтверждено хронологическое взаимоотношение памятников днепро-донецкого типа и культуры ямочно-гребенчатой керамики (первые были более древними). В результате разведок на Волыни и в Подолии обнаружен ряд новых поселений культуры линейно-лепточной керамики, число которых за последние десять лет почти удвоилось. Граница распространения их отодвинута до восточных пределов Житомирской области.

Итогом всех исследований было появление ряда теоретических статей и монографий, которых опубликовано значительно больше, чем в предыдущее десятилетие.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

Проблема скіфської культури в радянській археології

Серед скіфознавчих проблем, що розроблялися у вітчизняній науці, найбільшу увагу дослідників було зосереджено на питаннях скіфської культури, її складу, еволюції, поширення й особливо генезису. Такий заго-стрений інтерес до вивчення названих питань пояснюється тим, що від того чи іншого їх вирішення залежить і правильне розуміння всіх інших аспектів скіфознавства, зокрема етнічної належності населення Скіфії, її географії, етнографії, соціально-економічного ладу тощо.

Розробка проблеми скіфської культури викликала великі розходження серед її дослідників в радянській археології і разом з тим багаторічну, іноді гостру, дискусію, що мала принципове значення для висвітлення стародавньої історії нашої країни. Про значення цієї проблеми найвиразніше свідчить те, що її обговорення в різних аспектах стало основним змістом проведених трьох всесоюзних конференцій, присвячених скіфо-сарматській археології.

Як відомо, раніше за інших на питання скіфської культури в широкому історико-культурному плані звернув увагу О. А. Спіцин, який, спираючися переважно на місцеві археологічні матеріали, ще в перші роки

встановлення Радянської влади розробив основи періодизації скіфської культури, її абсолютної хронології і поширення. Ці висновки не втратили значення й у наш час¹.

М. І. Ростовцев² розглянув проблему скіфської культури з інших позицій, ніж О. А. Спицин, вважаючи, що вона за своїм складом визначалася трьома факторами. Основний її зміст він бачив у переважанні іранського, або власне персидського, передньоазіатського культурного елемента. Поширенням такої іранської культури М. І. Ростовцев визначав і кордони політичного панування скіфів у Східній Європі, відповідно до чого він включав до Скіфії не лише степові простори Північного Причорномор'я, а також Лісостеп, Прикубання, степи Поволжя та Оренбурзького краю. Другим фактором виникнення скіфської культури М. І. Ростовцев вважав еллінізм, визначна роль якого у стародавній історії нашої країни зумовлювалася результатами грецької колонізації північного узбережжя Чорного моря, внаслідок чого встановився міцний і безпосередній контакт між античною, найпередовішою цивілізацією стародавнього світу та скіфами. Третій фактор — місцевий, доісторичний, як неодноразово писав у своїх працях М. І. Ростовцев, був найменше відомий. Захоплюючись високим рівнем культур доскіфського періоду на півдні Росії, він характеризував їх матеріалами Майкопського кургану в Прикубанні, катакомбної та трипільської культур в Північному Причорномор'ї, а також всім тим, чим південь Росії був зв'язаний з культурами Західної Європи.

Концепція М. І. Ростовцева багато в чому не задовольняла радянську науку, що народжувалася, але все ж значно вплинула на неї. Ерудиція цього дослідника мала вирішальне значення для висвітлення скіфських проблем у зарубіжній науці. Велика монографія М. І. Ростовцева «Скіфія і Боспор», опублікована у 1925 р., відкривається частиною, присвяченою критичному огляду творів античних письменників про південь Східної Європи, що не має собі рівних як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці й зберігає свою цінність до цього часу. Однак найцікавішою є та частина монографії, де описані пам'ятки скіфської культури, значно гірше витримала перевірку часом, що пояснюється загальним недостатньо високим рівнем археології у дореволюційній Росії. М. І. Ростовцев був мало знайомий з особливостями власне скіфської, місцевої матеріальної культури і неодноразово визнавав це в своїх працях. Відсутність ґрунтовних знань про культуру скіфів зумовила ряд серйозних помилок у висвітленні проблеми, до чого ми повернемося нижче. В дослідженнях М. І. Ростовцева головним є те, що він був першим, хто належно оцінив імпортовані грецькі речі в гробницях скіфів, встановив їх справжній час, дав історико-культурну та історичну інтерпретацію. Багато з його визначень віку видатних пам'яток скіфської культури залишаються майже незмінними до наших днів.

Першим, хто звернув увагу на серйозні недоліки у скіфознавчих працях М. І. Ростовцева, був Б. М. Граков, який у 1928 р. вказав на його неспроможність у періодизації і абсолютній хронології скіфських пам'яток. Водночас він підтвердив ряд висновків про їх вік, запропонованих на початку 20-х років О. А. Спициним, що здійснив спробу використання місцевих скіфських археологічних джерел, але, на жаль, недостатньо його обґрунтував³. Б. М. Граков у своїй статті бездоганно довів, що кургани Яблунівської групи, пов'язані М. І. Ростовцевим із сарматами, які просувалися зі сходу, в дійсності належать до V ст. до н. е.⁴

¹ Спицин А. А. Курганы скифов-пахарей.— ИАК, 1918, № 65.

² Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. Пг., 1918; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Л., 1918.

³ Спицин А. А. Вказ. праця.

⁴ Граков Б. Н. Древности Яблуневской курганной группы из собрания Д. Я. Самоквасова.— Труды секции РАНИОН, 1928, т. 2.

Шлях, знайдений Б. М. Граковим для висвітлення скіфської археології, виявився не лише кращим, але й єдиним. Він був перевірений на ряді прикладів Б. З. Рабіновичем, який в свою чергу встановив, що досить значна серія лісостепових поховань, віднесених М. І. Ростовцевим до останніх століть нашої ери, насправді датується епохою скіфської архаїки, кінцем VII—VI ст. до н. е. Було уточнено вік поховань з сіл Глинище та Герасимівка Полтавської області, с. Ємчиха Капівського району, а також курганів № 35 поблизу с. Бобрця та № 100 біля с. Синявка на північ від Канева⁵. Дослідження Б. М. Гракова та Б. З. Рабіновича відкрили нові можливості у вивченні пам'яток скіфської культури з широким залученням власне скіфських археологічних матеріалів, що довгий час залишалися незрозумілими і не використовувались у наукових цілях. Чітко визначились особливості архаїчної скіфської культури, хоч її склад у повнішому вигляді став відомим лише завдяки найновішим дослідженням, здійсненим після Великої Вітчизняної війни.

Затвердженню перспективних шляхів у скіфознавстві сприяло невелике, але дуже цінне дослідження П. Д. Рау щодо періодизації та класифікації скіфських вістер до стріл, опубліковане у 1929 р.⁶ Стріляк масовий і найбільш звичайний для скіфських пам'яток матеріал стали при відсутності античних речей одним з головних засобів для визначення їх віку. Поглиблену класифікацію та хронологічну періодизацію вістер до стріл було здійснено у наш час А. І. Мелюковою та К. Ф. Смирновим.

За даними поширення пам'яток, які М. І. Ростовцев вважав скіфськими, він включав до складу Скіфської держави все північне узбережжя Чорного моря та Прикубання, тоді як на півночі влада скіфів мала сягати Київщини та Полтавщини, а на сході — по Дону доходити до Воронежа, обіймати Поволжя та Оренбурзькі степи⁷.

Думка про входження Поволзьких та Оренбурзьких степів до складу Скіфії до початку 30-х років підтримувалася Б. М. Граковим, П. С. Риковим та В. В. Гольмстен. П. Д. Рау у 1929 р. встановив, що пам'ятки, відкриті на цій території, були не скіфськими, а савроматськими, генетично пов'язаними з сарматськими пам'ятками пізнішого періоду. Дослідження П. Д. Рау сприяли подоланню концепції М. І. Ростовцева, що вбачав у савроматах ранньої пори східне угруповання власне скіфів. Слідом за П. Д. Рау К. Ф. Смирнов виділив Поволжя та Приуралля в окрему етнокультурну область, у територію, історично пов'язану з савроматами — сарматами, в особливий відділ археології раннього залізного віку на півдні європейської частини СРСР. Пам'ятки Подоння, головне місце серед яких посідали Воронезькі та Часті кургани, досліджувалися П. Д. Ліберовим, який довів, що вони за своїми особливостями не зливаються з культурою скіфів Північного Причорномор'я, а належать, на його думку, будінам та гелонам Геродота. Останнє не виключене, але потребує додаткової аргументації. Таким чином, територія Скіфії окреслилася чіткіше й обмежилася Степовим та Лісостеповим Причорномор'ям та Прикубанням.

Б. М. Граков у популярній книзі про скіфів⁸, що вийшла наприкінці 40-х років, вважав Скіфію великим політичним об'єднанням, в яке він за традицією, що йде від М. І. Ростовцева, включав територію Степу та Лісостепу України. У відповідності з Геродотівським «квадратом», а частково і за прямою вказівкою історика, він розміщував у Причорномор'ї та Приазов'ї, на захід і схід від Дніпра, «скіфів царських» та «скі-

⁵ Рабінович Б. О датировке некоторых скифских курганов Среднего Приднепровья.— СА, 1936, № 1.

⁶ Рау Р. Die gräber der frühen Eisenzeit im untern Wolgagebiet. Pokrowsk, 1929.

⁷ Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России, с. 35.

⁸ Граков Б. М. Скіфи. К., 1947.

фів-кочовників», у Лісостепу — «скіфів-орачів» і «скіфів-землеробів», а в Північно-Західному Причорномор'ї — калліпідів та алазонів. Скіфія, на думку Б. М. Гракова, відповідала скіфській етнічній та культурній єдності, яка склалась у результаті змішання прийшлих зі сходу іранських кочовиків та підкорених ними осідлих аборигенів. Культурну спільність дослідник пояснює поєднанням тут власне скіфських елементів — предметів озброєння, кінського вуздечкового набору та звіриного стилю — з місцевими рисами, зокрема такими, як кераміка, типи поховальних споруд тощо. Сусідів скіфів на півночі Б. М. Граков, за Геродотом, обмежував зоною лісу. Так, він локалізував тоді неврів, андрофагів та меланхленів, а будінів, гелонів, ірків та фіссагетів — далі на схід, у Татарії, Прикам'ї та Приураллі.

У ті самі роки, але з інших позицій скіфське питання розглядав М. І. Артамонов. В його ранніх дослідженнях те чи інше визначення поняття скіфської культури фактично відсутнє, оскільки воно особливо його не цікавило. Так, в одній з своїх великих праць про етногеографію Скіфії він зосередив увагу на характеристичні типи поховальних споруд і обряду поховання, вважаючи, що їх місцеві особливості повинні мати вирішальне значення при виділенні стародавніх етнічних груп. Визначальним моментом для власне скіфів, насамперед кочовиків, М. І. Артамонов визнав спорудження їх гробниць у вигляді катакомб. Відповідно в його уявленні Скіфія обмежувалася Степовим Причорномор'ям, де катакомба як гробниця була поширена у IV—III ст. до н. е. До Скіфії ним було включено і Лісостепове Побужжя, яке Геродот особливо точно (про що свідчать дані сучасної географії) вказав як місцезнаходження землі скіфів-орачів. Весь лісостеповий простір на захід та схід від Дніпра М. І. Артамонов залишив за межами Скіфії, оскільки там поширені не катакомби, а стовпві гробниці у вигляді ям, перекритих колодами. Тут, на його думку, мешкали будіни та гелони, до складу яких він включив андрофагів і меланхленів⁹.

Погляди М. І. Артамонова в питанні про територію скіфів-орачів викликали критику з боку В. А. Ілліпської та П. Д. Ліберова, які вказали, що у своїй концепції він значно відступає від Геродота, а водночас входить у суперечність із даними археології, запропонованими ним самим як головний критерій у визначенні стародавніх етнічних груп та їх географічної локалізації¹⁰.

Неправомірність відокремлення лісостепового населення Побужжя скіфів-орачів і протиставлення їм в культурному плані племен східніших територій того ж Лісостепу, тобто, за М. І. Артамоновим, будіногелонів, андрофагів і меланхленів, можна вбачити у сформульованому ним самим висновку. Протиставляючи будіногелонське Середнє Подніпров'я власне скіфам, М. І. Артамонов писав, що його скіфи-орачі у культурному відношенні стояли ближче до населення Середнього Подніпров'я, ніж до степових скіфів. «При всіх явних відмінностях дністровських та середньодніпровських курганів за влаштуванням поховань, за складом і формою деякої частини інвентаря немає сумніву, що в етнокультурному відношенні скіфи-орачі за археологічними ознаками стоять ближче до нескіфського середньодніпровського та будінського населення, ніж до нижньодніпровських, особливо кочових скіфів»¹¹. Дальше вивчення пам'яток лісостепової культури скіфського часу підтвердило об'єктивність даної М. І. Артамоновим характеристики та зіставлення пам'яток Побужжя — Подністров'я з придніпровськими: принципових відмінностей між ними не виявлено. Різниця є, але вона дає дослідникам право виділяти на всіх цих територіях лише локальні групи.

⁹ Артамонов М. И. Этногеография Скифии.— Учен. зап. ЛГУ, 1949, № 85.

¹⁰ Ильинская В.А. О скифах-пахарях и будинах Геродота.—КСИИМК, 1951, вып. 11: Либеров П. Д. К вопросу о скифах-пахарях.—ВДИ, 1951, № 4.

¹¹ Артамонов М. И. Этногеография Скифии, с. 165.

У своїх працях ми називали такого роду локальні групи скіфської культури: киево-черкаську (тобто придніпровську), волинську, західно- та східноподільську¹².

Перша конференція, присвячена обговоренню питань скіфо-сарматської археології, відбулася в ІА АН СРСР у Москві 1952 р. Центральне місце в її роботі належало двом доповідям, підготовленим московськими археологами: спільна доповідь Б. М. Гракова та А. І. Мелюкової була присвячена степовій та лісостеповій культурам скіфського часу у Північному Причорномор'ї та окрема доповідь Б. М. Гракова з приводу характеристики суспільного ладу скіфів.

Дискусія вишквкла навколо питання про скіфську культуру, що цілком закономірно, бо без його розв'язання не можна розробляти інших проблем скіфознавства. Обговорення характеру суспільного ладу пройшло на конференції менш гостро, можливо, внаслідок того, що її учасники були ще недостатньо підготовлені до поглибленого розгляду цього питання.

Зміст доповіді про скіфську культуру¹³ у стислому, але об'єктивному і, безумовно, точному викладі подано Н. Н. Погребовою у вступній статті про стан скіфо-сарматської проблематики як напередодні, так і за підсумками роботи конференції 1952 р. На цій конференції основні положення доповіді зводяться до того, що власне скіфами треба вважати лише степових скіфів, об'єднаних у союз споріднених племен, частково землеробських, частково кочових, з племенами кочових скіфів на чолі, які етнічно відрізнялися від племен, що жили у Лісостепу. Таким чином, такі культурні області, як Середнє Подніпров'я та Прикубання, що за давньою традицією скіфської археології, здавалося, міцно входили до складу Скіфії, навіть більше того — вважались областями, де характерні риси скіфської культури виявились особливо яскраво, залишаються, на думку авторів доповіді, за межами власне Скіфії.

Шляхом зіставлення та аналізу археологічного матеріалу — поховальних споруд та обряду, характеру поселень, кераміки та прикрас — у доповіді була показана значна відмінність лісостепової культури скіфського часу від степової. Так само в ній відмічені своєрідні риси культури Прикубання скіфського часу, що різняться від культури Степової Скіфії. В доповіді стверджується, що уявлювана єдність культури різних областей Північного Причорномор'я утворилася завдяки поширенню на всіх цих просторах однорідних елементів так званої скіфської культури, які в основному зводяться до єдності трьох категорій: зброї, кінського убору та звіриного стилю («скіфські триади», за Б. М. Граковим). Іншими словами, це ті портативні елементи, що легко переходили від племені до племені, сягаючи за межі Північного Причорномор'я і пов'язуючи з причорноморськими скіфами такі етнічно різні культури, як анан'ївська, тагарська, гірськоалтайська та ін.¹⁴

Таким чином, Б. М. Граков рішуче змінив свою стару точку зору на скіфську культуру, скіфів і Скіфію. Відродилася висунута М. І. Ростовцевим концепція двох культур скіфського часу, в яких одна була власне скіфська, іранська, притаманна кочовим скіфам, а друга лісостепова, аборигенна. Скіфська культура лише напластувалася на неї.

Давши характеристику степової культури, побуту і політичної організації степових скіфів, М. І. Ростовцев писав: «На заході — картина інша. І тут існувала своя стара та самобутня культура, але пов'язана не зі сходом, а з заходом, з північною частиною Балканського півострова і з Середньою Європою. Іранство зустріло тут більш чужий йому

¹² Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971.

¹³ Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время.— ВССА. 1954.

¹⁴ Погребова Н. Н. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г.— ВССА, 1954, с. 16—17.

і більш сталий уклад життя (ніж в кіммерійському степу. — О. Т.) і лише вкрило його наносом своєї культури, що майже не проникла в низи населення. Щоб впевнитися в цьому, досить уважно придивитися до інвентаря місцевих гробниць періоду скіфського панування. Весь фон місцевий, можна сказати, західний, настільки сильний, що його засвоїли й прийшли скіфи. Під його впливом вони змінили і форму своїх поховань, і самий обряд його; іранські, грецькі та ірано-грецькі речі сполучаються тут, не зливаючись, як дві самостійні течії, з керамікою, зброєю, начинням та предметами туалету, далекими від сходу і близькими до західного гальштату, тобто раннього залізного віку, а згодом кельтського латену... Придніпров'я та Побужжя, хоч і були під владою скіфів, але скіфськими не стали. Вони жили, як і раніше, своїм самотнім і чужим скіфському укладу життям»¹⁵.

У тлумаченні відмінностей культури між кочовим скіфським Степом та культурою осілих землеробів Лісостепу, будівників численних городищ, які також залишили незліченні кургани, Б. М. Граков та А. І. Мелюкова пішли значно далі М. І. Ростовцева. Вони взагалі виключили Лісостеп із складу Скіфії й у цьому наблизилися до концепції М. І. Артамонова, хоча він підходив до проблеми з інших історико-культурних позицій. На користь гіпотези Гракова — Мелюкової на конференції одноставно висловилися Б. А. Шрамко, О. О. Іессен, І. І. Ляпушкін, говорячи, що степова і лісостепова культури у Північному Причорномор'ї до цього часу об'єднувалися лише механічно на основі загальної подібності особливостей скіфського звірного стилю, предметів озброєння і кінської зброї. Опонентами виступили автор цієї статті, В. А. Іллінська та П. Д. Ліберов, які навели докази на користь багатостітності населення Скіфії, наявності в окремих провінціях різних культурних традицій, всього того, що дає підставу включати до її складу не лише Степ, але й Лісостеп України. Обґрунтуванням для такого висновку були географічні повідомлення Геродота і його свідчення про розселення племен, що населяли Скіфію, та її сусідів.

Висловлювані на конференції погляди, згідно з якими скіфська культура і самі скіфи мають місцеве, автохтонне причорноморське походження, не викликали особливих заперечень. Останнє значною мірою пояснюється тим, що лише з початку 50-х років в археології склалися можливості для висвітлення культур пізнішого передскіфського періоду в межах півдня Східноєвропейської рівнини, матеріали яких, з одного боку, стали гарантією від тих чи інших історико-археологічних штучних побудов, а з другого — джерелом для відтворення реальних основ історії та культури цього періоду. Про відкриття сучасної археології в галузі доскіфської культури, що істотно вплинули на розуміння скіфської проблеми, буде йтися далі. Зазначимо, що дослідженнями А. І. Мелюкової, І. К. Свешникова, Г. І. Смирнової ми завдячуємо виділенню та вивченню пам'яток фракійського гальштату у Молдавії та Подністров'ї. Автор статті, а також Є. Ф. Покровська, С. С. Березанська та В. А. Іллінська вивчали пам'ятки кінця бронзового і початку залізного віку в Лісостепу на захід від Дніпра, де були відкриті поселення і могильники білогрудівської, чорноліської культур і жаботинського ступеня. В. А. Іллінська виявила тут, на схід від Дніпра, бондарихинську культуру кінця бронзового віку.

У 1948 р. Є. І. Крупнову вдалося вперше в археології півдня Східної Європи виділити у Центральному Передкавказзі пам'ятки кобанської культури перехідного періоду від бронзового віку до залізного, що плідно позначилося на відкритті й дослідженні пам'яток цього самого часу, раніше невідомих у степах європейської частини СРСР. Дослідження останніх було розпочато нами та А. А. Іессеном. В цьому плані

¹⁵ Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России, с. 76.

особливо переконливою є праця А. А. Іессена про скарб бронз, знайдений у 1939 р. у Новочеркаську. Грунтуючися на цих матеріалах, він виділив велику групу передскіфських пам'яток на Північному Кавказі і в степах півдня, що увійшла у науку як новочеркаська група VIII—VII ст. до н. е.¹⁶

Друга скіфознавча конференція була проведена ІА АН СРСР у Москві в 1967 р. Основне її завдання полягало в дальшому поглибленні вивчення скіфської культури. В такому плані й була побудована наша доповідь. В ній йшлося про те, що скіфська культура була закономірною спадкоємницею всіх передскіфських, аборигенних культур півдня Східної Європи, кіммерійської, чорноліської та ін. Однак за основним складом вона була чужою місцевим культурним традиціям. Про повнзну скіфської культури в Середньому Подніпров'ї свого часу пише О. А. Спицин, який підкреслив, що «зміна однієї культури іншою в київських курганах відбувається майже раптово, у повному складі, як зміна декорацій»¹⁷. Наші заперечення в доповіді були спрямовані насамперед проти гіпотези автохтонного причорноморського походження скіфів і передньоазіатського походження скіфської культури. При цьому ми підкреслювали, що генезис культури скіфів як кочового народу повинен будуватися не лише на основі даних про кераміку, особливост влаштування гробниць та характер поховального обряду, а переважно на матеріалах, визначених як «портативні», оскільки вони легко переносяться від одного народу до іншого, однаково поширюються в різно рідному етнічному середовищі.

Не можна погодитися з тим, що основний склад скіфської культури зводиться до «тріади» у вигляді зброї, кіньської зброї та звіриного стилю. Такими «портативними» й визначальними для скіфської культури є притаманні їй різні предмети побуту, зокрема бронзові казани, дерев'яні посудини, частини одягу (штани, каптани), головні убори, спеціфічне взуття, культові предмети — жертівні ножі, навершя, монументальна надгробна скульптура (скіфські стели) тощо. Досвід археології переконує в тому, що такого роду комплекс є головною підставою для виділення різних культур скіфського типу в Євразії. Це однаково стосується як власне культури скіфів у Причорномор'ї, так і савроматської, анан'їнської, сакської та інших культур скіфо-сибірського кола.

Незважаючи на загальну схожість, вони не зливаються між собою. Щодо цього повчальним прикладом може бути нещодавно виділена М. К. Кадирбаєвим тасмолинська культура в Центральному Казахстані, яка відрізняється від інших скіфо-сибірських не лише специфічним характером поховальних споруд, а й яскраво виявленими місцевими, що виходять за рамки локальних, особливостями складу предметів озброєння, кіньських вуздечкових деталей, сагайдачних наборів, вістер до стріл, зразків звіриного стилю тощо¹⁸. Комплекс подібних предметів із скіфських курганів Причорномор'я не змішується із сакськими, анан'їнськими, савроматськими та ін. «При загальній схожості скіфо-сибірського звіриного стилю на всій території Євразії,— пише К. Ф. Смирнов,— виділяються локальні особливості. Так, наприклад, звіриний стиль Північного Причорномор'я та Прикубання значною мірою відрізняється від звіриного стилю Південного Сибіру як за мотивами, так і за стилістичними ознаками. Цілком виразним було зооморфне мистецтво анан'їн-

¹⁶ Тереножкин А. И. Памятники предскифского периода на Украине.— КСИИМК, 1952, вып. XLXII; Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР.— СА, 1953, № 18; Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе.— ВССА, 1954.

¹⁷ Спицин А. А. Курганы скифов-пахарей, с. 94.

¹⁸ Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадирбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966, с. 303 та ін.; Кадирбаев М. К. Некоторые итоги и перспективы изучения археологии раннежелезного века Казахстана.— Новое в археологии Казахстана, 1968, с. 21.

ських племен Прикам'я та Уралу»¹⁹. Особливу провінцію звіриного стилю становила і територія савроматів VI—IV ст. до н. е. — Степове Поволжя і Південне Приуралля²⁰.

Ми відмітили тут загальновідомий факт, що скіфська архаїка стала відомою майже виключно за численними і яскравими матеріалами, що походять з курганів Середнього Подніпров'я і Прикубання, а не за знахідками з рідких і розсіяних могил кочових скіфів у степах Північного Причорномор'я. Таким чином, маємо парадоксальне явище: найстарішу скіфську культуру відкрито в результаті розкопок пам'яток, належність яких до власне скіфської культури в наш час пропонується категорично відкинути.

Цілком очевидно, що без обліку і найширшого використання предметів озброєння, кінського спорядження і зразків звіриного стилю, тобто всього того, що становить масовий, а нерідко й єдиний матеріал степових і лісостепових гробниць, не може вирішуватися жодний з аспектів скіфської проблеми взагалі, в тому числі й питання про скіфську культуру та її генезис.

Значне поширення такого роду речей не можна розглядати інакше, як підтвердження культурної єдності Степової і Лісостепової Скіфії. Вплив скіфської культури на Кавказі, в Передній Азії, Центральній Європі встановлюється насамперед за знахідками скіфських акіпаків, бронзових вістер до стріл, деталей вуздечкових наборів, речей, виконаних у звіриному стилі.

Всупереч погляду, згідно з яким головна відмінність між лісостеповими та степовими племенами Скіфії полягає у різних типах поховальних споруд та в характері обряду, ми навели значний перелік степових курганів часу архаїки, що по суті нічим не відрізняються від лісостепових. Степові гробниці мають вигляд дерев'яних рубаних будов у прямокутних ямах або на підкурганній поверхні, часто вони бувають спаленими або підпаленими. Серед них можна назвати такі кургани VII—V ст. до н. е.: Темір-гора поблизу Керчі, Дортоба в Степовому Криму, Медеровський на Кіровоградщині, кургани поблизу хутора Аджігола на узбережжі Бузького лиману, Костянтинівський біля Ростова-на-Дону та ін.²¹ Цілком аналогічні лісостеповим та степовим великі скіфські кургани Прикубання з дерев'яними гробницями в ямах та на підкурганній поверхні (Келермеський, Ульський, Костромський). Думка, що великі кургани Прикубання епохи архаїки різняться між собою конструкцією поховальних споруд та обрядом поховання (М. І. Артамонов та ін.), не має достатніх підстав.

Наведені факти призвели до висновку, що конструкції поховальних споруд і обряд поховання в Лісостепу скіфського часу це можна розглядати як місцеву етнокультурну ознаку, що вони привнесені у Лісостеп степовими скіфами. Такий висновок є тим більш вірогідним, що цей ритуал був поширений і у більшості інших стародавніх народів Євразії разом з культурою скіфського типу. Яскравим прикладом цього можуть бути такі відомі кургани, як П'ятимари — в Південному Приураллі, Пазарикські та Башадарські — на Алтаї, Бешатира — в Семиріччі, Чілікти — у Східному Казахстані, Тагіскена — в пониззі Сирдар'ї²².

¹⁹ Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964, с. 216.

²⁰ Там же, с. 242.

²¹ Яковенко Э. В. Курган на Темір-горе. — СА, 1972, № 3; Бокий Н. М. Скифский курган у с. Медерова. — СА, 1974, № 4; Кишико В. Я., Кореняко В. А. Погребение раннего железного века у г. Константиновска-на-Дону. — СА, 1976, № 1.

²² Смирнов К. Ф. Савроматы, с. 88; Руденко С. И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.—Л., 1953; Руденко С. И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М.—Л., 1962; Черников С. С. Загадка Золотого кургана. М., 1965; Акишев К. А., Кушаев Г. А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1966; Толстов С. П., Итина М. И. Саки низовьев Сыр-Дарьи. — СА, 1966, № 2.

До речі, слід нагадати, що В. Ю. Мурзін виявив у Степу близько 100 поховань скіфів архаїчної пори. Всією сукупністю зібраних матеріалів він підтверджує загальну правильність співвідношення степової і лісостепової культур. В епоху архаїки степові скіфи за конструкцією поховальних споруд і головними особливостями ритуалу не відрізнялися від населення Лісостепу, де, можливо, розташовувались і головні курганні кладовища степовиків. Тут мав бути і Герос, кладовище скіфських царів V ст. до н. е., про яке писав Геродот. Лише наприкінці V ст. до н. е. в Степу встановився звичай ховати у катакомбах, тоді як у Лісостепу продовжували зберігатися дерев'яні гробниці. Однак це вже інша проблема.

Протиставлення степової і лісостепової культур з наявністю значних відмінностей в кераміці, як відмічалось, неможливе, тому що степова кераміка архаїчної пори залишається ще не вивченою. Не дають таких підстав і матеріали поселень, які для періоду архаїки в Степу не відкриті. Єдине добре досліджене Б. М. Граковим Кам'янське городище IV ст. до н. е. на Дніпрі не має ніяких принципових відмінностей від лісостепових городищ.

Взагалі у нас немає таких фактів, які вказували б на існування двох культур скіфського часу у Північному Причорномор'ї й обґрунтовували думку про те, що Лісостеп, за даними археології, не можна включати до складу Скіфії.

В заключній частині доповіді ми виступили проти гіпотези про місце, причорноморське, походження скіфської культури та її генетичну спільність зі зрубною. Є дані, що в передскіфський час у степах Причорномор'я була поширена найпізніша киммерійська культура, яка стала відомою за матеріалами пам'яток групи Новочеркаського скарбу 1939 р. і таких курганів, як Черногорівський, Камишевахський, Мала Цимбалка. Прихильники автохтонної гіпотези вважали, що скіфський культурний комплекс в остаточному вигляді з характерними для нього предметами озброєння, кінської вуздечки навіть звіриного стилю склався у скіфів під час походів у країни Переднього Сходу, під впливом їх стародавніх цивілізацій у VII ст. до н. е. Поглядам такого роду суперечать дані, згідно з якими передскіфська культура змінилася скіфською в Причорномор'ї не пізніше першої половини VII ст. до н. е., причому культура скіфів була у всіх відношеннях новою і цілком сформованою. Особливо впевнено про це можна говорити на підставі матеріалів з кургану VII ст. до н. е. на Темір-горі, в складі яких були речі типового скіфського звіриного стилю, переконливо датовані на підставі знахідки розписної родоської посудини серединою VII ст. до н. е. Надійно підкріплювалося це також архаїчними скіфськими речами з багатьох пам'яток Закавказзя: Самтаврського могильника, Кармір-Блура, скарбами Зівіє в Іранському Курдістані та ін.

Інша позиція у питанні походження скіфської культури і самих скіфів підтверджувалася тим, що у VII ст. до н. е., до якого відносять прихильники автохтонного походження скіфські культуру та мистецтво в Передній Азії, вже існували по всьому материку Євразії різні культури скіфо-сибірського типу, що стали самостійними. Уявлення про них дедалі збагачується в результаті нових відкриттів. Значну цінність для науки мають матеріали виділеної М. П. Грязновим майємірської культури на Алтаї, сакські старожитності тасмолинської культури Центрального Казахстану, відкриті й вивчені М. К. Кадирбаєвим, пам'ятки Тагіскена та Уйгарака в пониззі Сирдар'ї, досліджені С. П. Толстовим, М. І. Ітіною та О. А. Вишневською, Чіліктинський курган, розкопаний С. С. Черніковим²³.

²³ Грязнов М. П. Памятники майємирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае.— КСИИМК, 1947, вып. 18; Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Вказ. праця; Черников С. С. Загадка Золотого кургана; Толстов С. П.,

Викладена точка зору була підтримана В. А. Іллінською, А. П. Смирновим, П. Д. Ліберовим, І. В. Синициним. Концепцію двох культур скіфського часу в Причорномор'ї захищали в своїх виступах Б. М. Граков, А. І. Мелюкова, К. Ф. Смирнов, І. Н. Яценко, Б. А. Шрамко та ін. О. М. Лесков, М. І. Артамонов, А. І. Мелюкова, К. Ф. Смирнов та Б. М. Граков доводили автохтонне походження скіфської культури та скіфів у Північному Причорномор'ї. Вони наполягали на тому, що скіфська культура, виникнувши на зрубній основі, в сформованому вигляді виникла на цій території лише наприкінці VII ст. до н. е., після передньоазіатських походів, під час яких у скіфів склалася основа матеріальної культури, в тому числі виник і звіриний стиль²⁴.

Дискусія про скіфську культуру та її походження затяглася на багато років. Вирішення її ускладнювалось як недостатністю джерел, так і глибокими суперечностями між дослідниками. В ході минулих конференцій, в результаті різноманітних публікацій археологічних матеріалів, нових відкриттів, а також виходу дослідницьких праць з питань скіфознавства виявилось, що дальша поглиблена розробка проблеми залежить від вивчення скіфського (ширше скіфо-сибірського) звірино стилю, оскільки саме в цьому виді прикладного мистецтва виразніше, ніж в будь-якому іншому, відбилися головні особливості скіфської культури. Обговоренню цієї теми й була присвячена Третя скіфознавча конференція, що проходила у Москві при ІА АН СРСР з 6 по 9 грудня 1972 р.

Загальний напрям роботи конференції визначився доповіддю В. А. Іллінської «Сучасний стан проблеми скіфського звірино стилю»²⁵. Основну увагу в доповіді було звернено на розвиток цього питання в скіфознавстві. Перший внесок у висвітлення його належить дореволюційним російським і радянським вченим, починаючи з Б. В. Фармаковського, М. І. Ростовцева, Г. Боровка і закінчуючи плідними працями дослідників наших днів. Показано різний підхід дослідників до розуміння особливостей та складу скіфської культури і мистецтва на різних стадіях історії скіфознавства. Одні вбачали основу скіфського звірино стилю в античному мистецтві, інші ставили його в залежність від впливу цивілізації стародавніх народів Переднього Сходу, ще інші шукали джерела скіфського мистецтва в самотньому розвитку народів Євразії, передусім Сибіру, Центральної і Середньої Азії.

Проблема скіфського мистецтва завжди залишалася суперечливою, дискусійною. В доповіді говорилося, що останнім часом визначилися два шляхи вирішення проблеми генезису скіфського прикладного мистецтва. Б. М. Граков, М. І. Артамонов та їх послідовники вважають, що скіфський звіриний стиль у своїй основі породжений мистецтвом народів Стародавнього Сходу. Інші дослідники, насамперед автор доповіді, обґрунтовують у своїх працях євразійське походження скіфського мистецтва, яке збагачувалося передньоазіатськими впливами в результаті контактів скіфів з Переднім Сходом у VII ст. до н. е. й античними елементами завдяки безпосереднім зв'язкам з греками Причорномор'я.

В результаті новітніх досліджень стало можливим визначення давніших образів у скіфо-сибірському мистецтві, що мають загальне поширення в пам'ятках євразійських степів. Жоден з цих образів (олень, хижак котячої породи, голівки та копитця коня) не має прототипів у творах передньоазіатського мистецтва, відсутні у ньому також ті вихідні джерела, на основі яких міг би виробитися своєрідний стиль скіфського прикладного мистецтва. Це один із головних аргументів проти передньо-

Итина М. И. Саки низовьев Сыр-Дарьи; Вишневская О. А. Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII—V вв. до н. э. по материалам Уйгарака. М., 1973.

²⁴ Петренко В. Г. Задачи и тематика конференции.—Проблемы скифской археологии. М., 1971.

²⁵ Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976.

азіатської гіпотези походження скіфського звіриноного стилю, нове і надійне підтвердження його споконвічності в степах Євразії.

Відзначаючи спроби виділення у власне скіфському мистецтві Причорномор'я локальних місцевих груп, В. А. Іллінська пише, що для цього немає серйозних підстав: мистецтво, що склалось у степових кочовиків, не відрізняється особливо від лісостепоного та прикубанського. Його пам'ятки в Причорномор'ї характеризуються спільністю образів, рис стилізації та основних етапів еволюції в часі, що є ще одним свідченням єдності скіфської культури в степовій та лісостеповій смугах України, а також у Прикубанні архаїчної доби. Даліше вивчення звіриноного стилю в його локальних проявах у культурах скіфо-сибірського типу — одне з найближчих завдань дослідників.

Загальна проблема скіфського мистецтва знайшла додаткове висвітлення в ряді виступів. У доповіді К. Ф. Смирнова «Савромато-сарматський звіриний стиль» йшлося про те, що він являє собою особливий варіант скіфо-сибірського звіриноного стилю. Наша доповідь «Пізнюкіммерійський орнамент» висвітлила у широкому плані питання прикладного мистецтва найпізнішого передскіфського періоду на півдні європейської частини СРСР. На підставі важливих, в основному нових, матеріалів з'ясовується, що це мистецтво характеризується геометричним орнаментом з переважанням мотивів розеток, циркульних кіл, спіралей, хрестоподібних фігур, меандрів та різноманітних їх комбінацій. Ніяких ознак зародження у передскіфському мистецтві Східної Європи скіфського звіриноного стилю не виявлено, чим ще раз підтверджується, що останній з'явився у Північному Причорномор'ї внаслідок скіфського вторгнення з глибини Євразійських степів, яке нині прийнято датувати першою половиною VII ст. до н. е. Скіфський звіриний стиль слід вважати західним відгалуженням скіфо-сибірського мистецтва, а отже, пошук його джерел у країнах Переднього Сходу є помилковим.

На конференції було заслухано ряд доповідей про особливості звіриноного стилю в різних культурах скіфо-сибірського типу, що свідчить про значну популярність цієї проблеми в радянській археології і розробку її в межах таких великих територій Євразійських степів, які раніше ніколи не залучалися до сфери наукових досліджень.

Винятковою подією в скіфознавстві останнього періоду стали розкопки великого кургану Аржан в Туві, проведені М. П. Грязновим та М. Х. Мяннай-Оолом у 1971—1974 рр. Дослідниками встановлено, що курган був місцем поховання знатного кочовика, очевидно, царя. Результати першого ж розкопу, що стали відомі учасникам Третьої скіфознавчої конференції, привернули увагу дослідників. В кургані поряд з бронзовими зброями, кинджалами, клеуцями та іншими матеріалами знайдено вироби з бронзи, виконані в кращому стилі скіфо-сибірської архаїки. Серед них значний інтерес викликала величезна бляха, що мала вигляд хижака котячої породи, що згорнувся у кільце. За цими речами, характерними для пам'яток ранньоскіфського часу, Аржан спочатку датували VII—VI ст. до н. е. Однак велика кількість виявлених тут речей має аналогії виключно серед старожитностей передскіфського періоду в Північному Причорномор'ї (набори бронзових вістер до стріл, трижолобчасті кам'яні застібки, гудзикоподібні кістяні платівки, бронзові та рогові псалії). На такий зв'язок Аржану з пам'ятками передскіфського кіммерійського часу в степах європейської частини СРСР звернули, зокрема, увагу українські археологи, які знайшли досить серйозні дані, що вказують на раніший вік цієї визначної пам'ятки. Її потрібно датувати не за виробами, виконаними у скіфо-сибірському звіриноному стилі, а на підставі речей, що мають аналогії на заході серед комплексів найпізнішого кіммерійського часу, тобто ніяк не пізніше VIII — раннього VII ст. до н. е.

Таким чином, у вирішенні однієї з найважливіших проблем скіфо-знавства, якою є походження скіфського звіриного стилю, склалося критичне становище: якщо Аржан належить до періоду, давнішого, ніж час передньоазіатських походів, і є старішим мінімум на 100 років, то гіпотеза передньоазіатського походження скіфського мистецтва стає безпідставною, і, отже, його батьківщиною мають бути степи Євразії. Природно, що це питання викликало серйозне обговорення на конференції. Прихильники автохтонної гіпотези намагались «омолодити» Аржан, але не мали відповідних доказів.

Своєрідний, неповторний за витонченістю скіфський звіриний стиль становить одну з головних особливостей культури скіфів, так би мовити, її найвищий прояв. Від того, як буде вирішена проблема походження цього мистецтва, залежить і розв'язання проблеми скіфської культури, а разом з тим походження самих скіфів. З одного боку, останнім часом стало відомо, що в VII ст. до н. е., до якого прихильники передньоазіатської гіпотези відносять появу цього стилю, скіфо-сибірський звіриний стиль уже існував на величезних просторах степів і гірських районах Євразії, причому набув на місцях різноманітних варіантів. З другого — найдавніші образи скіфського звіриного стилю, як говорилося вище, не мали прототипів у передньоазіатському світі. Завдяки цим спостереженням євразійське походження скіфського і скіфо-сибірського звіриного стилю є доведеним, хоча це не означає, що послідовники концепції автохтонного, причорноморського, походження скіфів останнім часом відмовилися від неї.

Особливу роль у висвітленні питань генезису скіфської культури відіграли дальші розкопки Аржану, що продовжувалися ще три літніх сезони. В публікаціях про ці розкопки містяться важливі для скіфо-знавства матеріали, на яких слід зупинитись.

В інформації про розкопки кургану за 1971—1972 рр. автори приділили велику увагу його хронології. Вони нагадали, що початково ця пам'ятка датувалася на підставі знахідок виробів у чудовому звіриному стилі VII—VI ст. до н. е. Але потім було враховано дані українських археологів про те, що частина речей з Аржану має прямі аналогії серед матеріалів з найпізніших передскіфських курганів Причорномор'я і, що особливо важливо, зовсім невідома на цій території у пайдавніших скіфських комплексах. Аналогічними речами і там і тут є, як пишуть вони, колінчасто-вигнуті псалії, круглі бляшки з ікол кабана, кам'яні трижолобчасті застіжки та бронзові вістря до стріл з ромбовидним пером. Знахідки відповідних речей на півдні європейської частини СРСР походять з курганів Кобан, Чорногорівський та Камішевахський, з Миколаївського могильника в Адигеї, Суботівського городища, Високої Могили на Запоріжжі, з Деревки та Усатова. В Аржані зовсім не виявлено псалій, відомих для пам'яток раннього скіфського часу Саяно-Алтаю, Казахстану, Середньої Азії та Північного Причорномор'я. На підставі цих даних М. П. Грязнов та М. Х. Маннай-Оол висловилися на користь того, що курган Аржан може бути синхронізованим з передскіфськими пам'ятками Північного Причорномор'я, а отже, повинен, як і вони, датуватися VIII—VII ст. до н. е.

Підсумовуючи результати, автори пишуть: «Питання про датування Аржану важливе і дуже відповідальне. Якщо справді Аржан синхронний передскіфській групі пам'яток Північного Причорномор'я... і так само датується VIII—VII ст. до н. е., то деякі основні питання скіфської археології необхідно буде докорінно переглянути. Тоді не можна буде зв'язувати походження скіфів, скіфської культури та скіфо-сибірського звіриного стилю з Передньою Азією, оскільки скіфська тріада (зброя, зброя, звіриний стиль) в Саяно-Алтаї склалася, виявляється, задовго до

легендарних походів скіфів у Передню Азію і, очевидно, раніше, ніж в Північному Причорномор'ї»²⁶.

Розкопки кургану в 1973 р. принесли нові дані про виняткову давність виникнення скіфських культурних елементів, в тому числі й скіфо-сибірського звіриноного стилю в Центральній Азії, в порівнянні з пам'ятками скіфів на півдні Східної Європи, а також на Кавказі та Закавказзі. Найголовнішим є те, що в насипу кургану трапився уламок оленного каменя із зображенням пояса та підвішених до нього лука, кинджала і точила, нижче яких розміщено фігури кабанів та оленів, близькі за стилем до ранньоскіфських виробів Саяно-Алтаю. Ця знахідка за аналогією з монгольськими оленними каменями датується пізнім бронзовим віком. В зв'язку з цим дослідники зазначають: «Датування Аржану VIII—VII ст. до н. е., до чого схилиються останнім часом деякі дослідники, в тому числі й автори, бентежить інших наявністю в кургані творів мистецтва, виконаних в сформованому вже скіфо-сибірському звіриноному стилі. Але оленні камені, особливо знайдений нами, показують, що багато істотних рис саяно-алтайського варіанта цього стилю створювались в Монголії і Саяно-Алтаї ще в доскіфський час, у XII—IX ст. до н. е.»²⁷

Таким чином, з відкриттям кургану Аржан проблема походження скіфської культури і скіфів, що була предметом тривалої полеміки, може вважатися з'ясованою. З'ясовано, що їх батьківщину слід шукати в глибинах Євразії, а не в Північному Причорномор'ї та Передній Азії. Таке відкриття є одним з найвидатніших досягнень радянської археології, що відкриває нові перспективи і визначає дальші завдання скіфознавства. Ми ще не маємо права локалізувати територію, на якій в остаточному вигляді склалася скіфська культура та сформувався скіфський племінний союз в надрах Азії до його міграції на захід. Однак, безперечно, що населення півдня європейської частини СРСР не брало в ньому участі, що воно, як аборигенне, було кіммерійським. Кіммерійці на цій території, твердо засвідчені античним міфом та історичним переказом, останнім часом стали порівняно добре відомими завдяки власній культурі, виявленій на основі знахідок у передскіфських степових могилах європейської частини СРСР²⁸.

З свого боку ми підтверджуємо правильність зіставлень в речах між Аржаном і передскіфськими могилами півдня Східної Європи, про які пишуть М. П. Грязнов та М. Х. Маннай-Оол. Вони не втрачають свого значення. Найпізніші кіммерійські могили вдалося зараз розподілити хронологічно на ранніший, чорногорівський, та пізніший, новочеркаський, ступені, з яких перший датується нами 900—750, а другий — 750—650 рр. до н. е. Важливим є те, що за аналогіями Аржан пов'язується не з новочеркаськими, а тільки з пам'ятками чорногорівського ступеня. Ми згадували, що М. П. Грязнов та М. Х. Маннай-Оол мають аналогії речам з Аржану насамперед в таких пам'ятках, як Кобанський та Миколаївський могильники, кургани Чорногорівський та Комишеваха, навіть в матеріалах Широчанського могильника, а також Дерев'яного, Кобяковського та Усатівського поселень білозерського ступеня зрубної культури.

Факт цей важко переоцінити: зв'язки між далским сходом та заходом виявилися давнішими, ніж пам'ятки новочеркаської групи, і тому Аржан, імовірно, слід відносити не до VIII—VII, а до IX—VIII ст.

²⁶ Грязнов М. П., Маннай-Оол М. Х. Курган Аржан — могила «царя» раннескифского времени.— Учен. зап. Тувин. НИИ яз., лит. и истории. Кызыл, 1973, вып. 16, с. 204—206.

²⁷ Грязнов М. П., Маннай-Оол М. Х. Третий год раскопок кургана Аржан.— АО, 1973, 1974, с. 195; Грязнов М. П. Курган Аржан в Туве и вопросы сложения культур скифо-сибирского типа.— Новейшие открытия сов. археологов. Тез. докл. конф. Ин-та археологии АН СССР и Ин-та археологии АН УССР, ч. 2. К., 1975, с. 6—7.

²⁸ Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976.

до н. е. Цьому відповідають неодноразові знахідки цільнобронзових кинджалів та мечів карасукських типів у Північному Причорномор'ї, від яких походять кіммерійські залізні мечі та кинджали з бронзовими або залізними хрестоподібними руків'ями. Оскільки такі залізні предмети озброєння твердо засвідчені в пам'ятках чорногорівського часу, можна вивчено вважати, що карасукський культурний вплив на заході почався ще на білозерському ступені (1150—900 рр. до н. е., за нашим датуванням), в усякому разі не пізніше його кімця²⁹. Судячи з відсутності в кіммерійських найпізніших пам'ятках речей, виконаних в скіфо-сибірському звіриному стилі, можна припустити, що карасукський культурний вплив на захід поширювався у той час з регіонів, що не входили до зони формування цього стилю, до якої належав Саяно-Алтай (за даними досліджень М. П. Грязнова). Можливо, ці впливи йшли з Казахстану, на території якого відсутні знахідки оленних каменів із зображеннями, відомими для Центральної Азії та Монголії, і вироби у скіфо-сибірському звіриному стилі, що їх можна було б за давністю поставити в один ряд з чудовими бронзами Аржану.

Наші висновки з наведеного огляду можна сформулювати так. Протягом радянського періоду у вивченні скіфської культури було досягнуто великих успіхів. Збагатилися відомості про її склад і територію поширення. Розроблено основи періодизації, виділено та охарактеризовано ступені скіфської культури, ведуться дослідження її локальних груп. З'ясовано культури передскіфського періоду в межах Скіфії Геродота, що включала не лише Степ, але й основну територію Лісостепу (фракійський гальштат, чорноліська та бондарихинська культури, культури кіммерійців початку залізного віку). Визначено численні категорії скіфської матеріальної культури, яку в останні десятиріччя необгрунтовано почали зводити до «скіфської тріади». Позитивні результати дало вивчення техніки скіфських виробництв, особливо ковальського та бронзоливарного³⁰.

Прогресу в галузі скіфознавства всебічно сприяли успішно проведені на інших територіях СРСР дослідження культур раннього залізного віку: сарматської в степах Поволжя та Приуралля, анан'їнської у Волго-Кам'ї, меотської в Прикубанні, різних культур Кавказу та Закавказзя, саків у Казахстані та на Алтаї, тагарської в Південному Сибіру, а також найширші дослідження у Центральній Азії тощо.

Протягом минулого періоду найжвавішу полеміку викликали питання скіфської культури та її походження. Деякі дослідники доводили, що у скіфський час на півдні європейської частини СРСР існували три культури: степова (власне скіфська), лісостепова, близька до скіфської, але належна північним сусідам Скіфії — андрофагам, будінам, гелонам та меланхлєсам, і прикубанська, яка ототожнювалася зі змішаним сіндо-меотським і скіфським населенням. Прихильники цієї гіпотези вважали, що скіфи є нащадками племен зрубної культури бронзового віку, які створили особливу, скіфську, культуру в процесі передньоазіатських походів протягом VII ст. до н. е. З країн Передньої Азії вони і принесли в готовому вигляді у Степове Причорномор'я нові типи озброєння кінського спорядження та скіфський звіриний стиль, що виникли в результаті впливу передових цивілізацій Стародавнього Сходу. На противагу таким поглядам висловлювалася думка, що як в Степу, так і в Лісостепу України в скіфський час існувала єдина скіфська культура, вла-

²⁹ Тереножкін А. И. Бронзовые кинжалы предскифского времени.— КВВД, 1973; Тереножкін А. И. Киммерийские мечи и кинжалы.— СМ, 1975, с. 24, 31.

³⁰ Більш поглиблено питання скіфської культури та суспільства протягом останнього десятиріччя були висвітлені у працях: Іллінська В. А., Тереножкін О. І. Племена скіфського періоду.— Нариси стародавньої історії Української РСР, 1957, с. 109—208; Іллінська В. А., Тереножкін О. І. Скіфський період.— У кн.: Археологія Української РСР, т. 2, с. 5—187.

ства не тільки кочовикам та частині іраномовних землеробів (найімовірніше, скіфам-землеробам у Лівобережному Лісостепу, але й осілим племенам іншої етнічної належності (скіфи-орачі, алазони, калліпідн).

У світлі наведених даних нам здається, що друга концепція у скіфознавстві є обґрунтованішою та краще підкріпленою археологічними матеріалами. Останні дають, зокрема, підставу вважати, що великі кургани епохи архаїки в Прикубанні могли належати тільки скіфській знаті, а не корінному місцевому населенню — меотам, які значно відрізнялися від скіфів за матеріальною культурою і поховальним обрядом.

Представники другої концепції виступають проти передньоазіатської гіпотези походження скіфської культури, стверджуючи, що скіфи прийшли з глибин Азії й у сформованому вигляді принесли скіфську культуру і скіфський звіриний стиль у мистецтві в VII ст. до н. е. У цей час, як з'ясувалося в результаті нових досліджень, вже існували культури скіфо-сибірського типу в Середній Азії, Казахстані, Киргизії, на Алтаї, на Саяно-Алтаї та в Монголії. Отже, передньоазіатська концепція виявилася безпідставною. Розкопки кургану Аржан в Туві ще раз підтвердили гіпотезу євразійського походження скіфів та їх культури, дали незаперечні факти, що свідчать про виникнення та формування культур скіфо-сибірського типу в глибинах Азії в епоху пізнього бронзового віку — приблизно на рубежі II і I тисячоліть до н. е. Це один з найголовніших підсумків у висвітленні проблеми скіфської культури в радянській археології наших днів.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

Проблема скифской культуры в советской археологии

Резюме

Из числа всех скифоведческих проблем, разрабатывающихся в науке, в настоящее время наибольшее внимание исследователей привлекает изучение вопросов скифской культуры, так как от того или иного решения зависит дальнейший успех в правильном историческом освещении генезиса и этноса населения, географии, социально-экономического строя скифского общества и др. Не случайно проблема скифской культуры в ее различных аспектах явилась основным содержанием работы трех всесоюзных конференций, посвященных скифо-сарматской археологии.

На Первой конференции (1952 г.) определяющую роль получил доклад В. Н. Гракова и А. И. Мелюковой, в котором они изложили новую гипотезу о двух культурах Скифии Геродота: степной, собственно скифской и лесостепной. Считая, что Скифия была ираноязычной и единой в этнокультурном плане, докладчики настаивали на том, что она территориально ограничивалась только Понтийскими степями, а сами скифы и их культура имели автохтонное происхождение. Окончательное формирование скифской культуры и искусства, в чем с Б. Н. Грековым был согласен и М. И. Артамонов, объяснялось влияниями, которым скифы подверглись во время их походов в Переднюю Азию в VII в. до н. э. Древневосточные цивилизации считались основой также для формирования культур скифо-сибирского типа вообще.

На Второй скифоведческой конференции (1967 г.) автором настоящей статьи был зачитан доклад «Скифская культура», где он, высказавшись против автохтонной гипотезы, выступил с защитой концепции, согласно которой скифы пришли с востока, из глубин Азии, и принесли с собой в Причерноморье в готовом виде новую, скифскую, культуру. Их историческими предшественниками на юге Восточной Европы являлись киммерийцы, связанные своим генезисом с племенами срубной культуры.

В центре внимания участников Третьей конференции (1972 г.) была дискуссия, развернувшаяся вокруг доклада В. А. Ильиной «Современное состояние проблемы скифского звериного стиля», в котором приведены данные о его сибирском и центральноазиатском происхождении, опровергающие автохтонную гипотезу. Выдающимся событием в скифоведении на этой конференции явилась информация М. П. Грязнова о его раскопках «царского» кургана Аржан в Туве, где найдены изделия, выполненные в лучших традициях скифо-сибирского звериного стиля. Поскольку Аржан оказался на одно-два столетия более древним, чем любые памятники скифской культуры на юге европейской части СССР, стала еще более очевидной несостоятельность концепции автохтонного происхождения скифов и их культуры в Причерноморье. Третья конференция, таким образом, была поворотной в разработке и решении всей скифской

проблеми в отечественной науке. Так плодотворно, по мнению автора статьи, завершилась затянувшаяся на десятилетия дискуссия о скифской культуре и ее происхождении, и вместе с тем выяснился и вопрос о существовании единой скифской культуры не только в Степи, но и в Лесостепи Украины, которая, если следовать Геродоту, входила в состав Скифского государства.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

Деякі підсумки і завдання археологічного дослідження Ольвійської держави

У дослідженні одного з найважливіших центрів античної колонізації в Причорномор'ї — району Ольвії — Тіри — останнім часом дедалі більше стала відчуватися диспропорція у висвітленні окремих історичних періодів, проблем, а також вивченні античної держави як єдиного цілого, що складається з двох основних компонентів — власне міста і його господарської округи — хори. Це, а також характер і ступінь вивченості античних пам'яток визначили основні напрями їх досліджень в УРСР за останнє десятиріччя, що проводилися ІА АН УРСР в тісному контакті й координації з ученими Москви, Ленінграда та інших міст Радянського Союзу.

Розробка цих напрямів зумовлена в кінцевому підсумку спільними завданнями і значними досягненнями антикознавців різних наукових установ країни і насамперед Академії наук СРСР у вивченні пам'яток Боспора і Херсонеса¹ і є найактуальнішою справою. Для повнішого уявлення про результати робіт Ольвійської експедиції зупинимося на деяких загальних підсумках вивчення району Ольвії — Тіри.

Серед усієї багатогранної діяльності в цій галузі можна виділити три основні аспекти. До них належить передусім проблема особливостей розвитку античних міст і поселень у ранній період — час їх виникнення і початкових етапів формування держав. Слід зазначити, зокрема, що досі були майже зовсім не вивчені не тільки міські шари Ольвії, а й поселення її периферії. Обмеженням було уявлення про Нижнє Подністрів'я періоду освоєння цього району. Роботи по вивченню архаїчних шарів велися в основному тільки на Березані.

За останні десять років становище докорінно змінилося. Поряд з продовженням розкопок поселення на Березані одержано нові важливі дані про Нижнє Подністрів'я. Особливо значні за обсягом роботи проведено в Ольвії та її окрузі, про що мова йтиме нижче.

На Березані зібрано великий матеріал раннього етапу розвитку поселення, і зокрема домобудівництва (ІА АН УРСР, Інститут зоології АН УРСР, Державний Ермітаж — керівники В. В. Лапін, К. С. Горбунова, Л. В. Копейкіна). Особливий інтерес становить простежувана на різних, практично різночасних, ділянках послідовність зміни землянок і напівземлянок наземними сирцево-кам'яними будинками, що свідчить про не випадковість цього явища.

До найрезультативніших робіт у Нижньому Подністрів'ї належить встановлення характеру розвитку античних центрів ідентичного ольвійського регіону: спочатку поява землянок і напівземлянок, а потім (на прикладі Ніконія) виникнення наземного будівництва, що співіснувало якийсь час із землянками. Особливо цікавим є те, що найранніший культурний шар досліджуваних античних поселень (Одеський археологічний музей АН УРСР, С. Б. Охотников), і зокрема Ніконія (Одеський державний університет, А. Г. Загішайло; ОАМ АН УРСР, Н. М. Секерська, В. І. Кузьменко), датується часом не раніше кінця VI ст. до

¹ Підсумки цих робіт дістали широке висвітлення в науковій пресі — в численних монографіях, збірках, у статтях та публікаціях періодичних видань.